

ЕТІС КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛелЕРІ**Е.Б. Ахметов***С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті***Ғ.Е. Имамбаева***Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ.*

Тіл білімінде етіс категориясы күрделі тақырып екендігі – бұл мәселе төңірегінде әлі де аяқталмаған зерттеулер нәтижелерінен орын алып отыр. Түркі тілі, соның ішінде, қазақ тілінде, етісті көптеген түркітанушы ғалымдар өздерінің ғылыми еңбектерінде сөз етіп, жан-жақты қарастыруға тырысқан еді. Солардың бірі етіс - етістіктің көп қолданылатын ерекше грамматикалық категориясы. Етіс жайында тіл білімінде қабылданған ортақ анықтама жоқ. Етіс жайын ең алғаш сөз еткен - М. Қашқари. Біздің көптеген ғалымдарымыз етіс туралы зерттеу жүргізгенде, алдымен М. Қашқаридың пікірлеріне тоқталады. Тілші ғалымдар арасында етіс категориясы әр түрлі пікір тудыратын грамматиканың қиын да күрделі мәселелерінің бірі ретінде қаралып келді. Мұндай пікір ала-құлалығының туындауы, біріншіден, етіс категориясы табиғатының ерекшелігіне, екіншіден, аралас лексика-грамматикалық категория болып есептелінуіне, үшіншіден, тарихи даму, өзгеру, жетілу процестеріне байланысты болу керек. В.В. Виноградов орыс тіліндегі етіс категориясы жөнінде айта келіп: «... категория залого находится на самой пограничной черте между грамматикой, лексикологией и фразеологией, в области грамматики - ближе к синтаксису предложения, чем к морфологии слова», - деген болатын. [1, 606 б.]. В.В. Виноградовтың пікірі бойынша етіс категориясы морфологиядан гөрі синтаксис саласына жақын, яғни сол тұрғыдан қаралу керек. Сондықтан тілші ғалымдар етіс категориясын әр түрлі тұрғыдан, әр түрлі деңгейде қарастырды, соған орай әр түрлі анықтамалар берілді. Орыс тіл білімінде үш түрлі анықтама белгілі. Семантикалық анықтама: формы залого выражают разл. отношения глагольного действия к его субъекту (Ф.Ф. Фортунатов, А.М. Пешковский, Р.О. Якобсен. «Грамматика современного русского литературного языка». 1970, и др.); ... Синтаксистік анықтама: форма залого выражают разл. отношение глагола к подлежащему (А.В. Исаченко и др.); ... Семантикалық синтаксистік анықтама: форма залого выражают разл. отношения глагольного действия и его субъекта к подлежащему и дополнению (А.И. Моисеев).

Етіс категориясы жайындағы әр түрлі көзқарастар түркітанушы ғалымдар тарапынан да болды. 1957 ж. 27-30 тамызда Уфада өткен

Бүкілодақтық үйлестірілген (координационный) кеңесте Б.А. Серебренников «О залоге в финно-угорских и тюркских языках» атты баяндамасында түркі тілдеріндегі етіс жүйесінде қалыптасқан күмәнді пікірлердің бар екендігін айтты. Ол өзінің көзқарасы тұрғысынан мынадай дәлелдер келтірді:

1. Түркітанушы көрнекті ғалымдардың біразы (Н.П. Дыренкова, В.В. Решетов, А.Н. Кононов, Ж. Дени, М. Ряснян, Д. Рамстедт) өздерінің еңбектерінде «етіс» деген атауды қолданудан қашады және етістіктер сөзжасамы тарауында қарастыра отырып, суффикстердің тек өздік, ырықсыз, ортақ, өзгелік (говорят лишь о возвратном, страдательном, взаимном, и понудительном значениях суффиксов, рассматриваемых в разделе словообразования глагола) мағыналары жөнінде айтады. Басқа авторлар (Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, И.П. Батманов т.б.) түркі тілдерінің құрылымына формальды көрінетін толық дамыған етіс категориясы тән екендігін дәлелдейді.

2. Түркі тілдеріндегі «етіс» деп аталатын категория «анық семантикалық жіктелуді» көрсетеді, көпшілік жағдайда етіс мағынасын білдірмейді, сондай-ақ өзінің ерекше жағдайда парадигмасы жоқ. Б.А. Серебренников баяндамасының соңында мынадай қорытынды жасады: «С известной натяжкой в тюркских языках можно бы выделить возвратный и взаимный залог, но полисемантичность оформляющих их суффиксов вызывает необходимость их рассмотрения в разделе глагольного словообразования». Б.А. Серебренниковтің сөзіне қарағанда, біраз ғалымдардың етісті етістіктің жеке категориясы ретінде қарамай, сөзтудырушы жұрнақ ретінде беруі етіс табиғатының толық ашылмағандығын көрсетеді. А.М. Щербак, Э.В. Севортян т.б. сынды ғалымдар да етіс категориясын сөзжасам тарауында қарастырады. А.М. Щербак етістік сөз тудырушы жұрнақтарды етістіктің бабтары деп атайды да, сол бабтардың ішіндегі көрнекті орын алатыны - қимыл-әрекет пен оны нақты іске асырушы арасындағы қатынасты білдіретін көрсеткіштер, яғни түркі етістері мен модольдылықты білдіретін көрсеткіштер деп береді. А.М. Щербак грамматикалық көрсеткіштер арқылы айқындалған қимыл-әрекет пен оны нақты іске асырушы (өндіруші-производитель) арасындағы қатынасты беске бөліп көрсетеді [2, 165 б.]. Э.В. Севортян етісті сөз еткенде, М. Қашқаридың еңбегінен етіс жөніндегі пікірлерін келтіре отырып, әрбір етіс түрлеріне жеке тоқталады [3, 124 б.].

В.В. Радлов бастаған бір топ зерттеушілер етіс категориясын «сөз тудырушы жұрнақ» ретінде қарастырды. А.Н. Кононов: «Етіс категориясы, бір жағынан, өзінің сөз тудырушылық үлгісімен, екінші жағынан, өзінің грамматикалық қызметі жөнінен қимыл иесі мен сол қимылдың арасында пайда болған, әр түрлі қатынастарда айқын білінетін форма тудырудың (сөз түрлендірудің) бір түрі болып табылады», - дейді. Етіс категориясының екі түрлі қызметін айта келіп, А.Н. Кононов етістер кейде лексикалық мағынасына қарай бастапқы негізгі етіс мағынасын емес, жаңа лексикалық

мағына жамайтын, яғни сөз түрлендіруші емес, сөз тудырушы қызметін атқарған дейді. Оған мынадай мысалдар келтіреді: *seb* – «любить» - *вовр.з. seb - + in* – «радоваться». *өқ* – «хвалить» - *понуд.з. өқ- + ir* – «радоваться» [4,173 б.].

А.Н. Кононовтың пікірінен байқалғаны: етіс категориясын, біріншіден, сөз тудырушы қосымшалардың қатарына, екіншіден, сөз түрлендірушілердің қатарына қосады. Олай болса, етістер жөнінде ғалымдар арасында бір ізділік жоқ. Көпшілік ғалымдар етіс қосымшаларын сөз тудырушы аффикс ретінде қарастырады. Сондықтан етіс жөнінде айтылған ғалымдардың пікірлерін саралай келіп, етіс көрсеткіштері екі түрлі тұрғыдан қарастырылды деуге болады: біріншіден, етістіктің өз алдына грамматикалық категориясы ретінде, екіншіден, сөзжасамдық қызметі жағынан. Бір топ зерттеушілер етістің грамматикалық категория сипаты басым десе, келесі бір топ ғалымдар сөзжасамдық жағы басым дейді. Алайда етіс қосымшалары тарихи тұрғыдан сөз болғанда, сөзжасамнан грамматикалық категорияға айналуы тұрғысынан түсіндіріледі. Етіс табиғатына байланысты ала-құлалық етіс түрлеріне жіктеуде де байқалып отырды. Орыс тілшілерінің жіктеуі бойынша, етістіктің екіден он беске дейінгі аралықта мағыналық түрлерін көрсетті. Қазақ тілші ғалымдарының арасында да етіс түрлерін жіктеп көрсетуде бір ізділік болған жоқ. Оған себеп: біріншіден, орыс тіл білімінің әсері болды, екіншіден, етіс категориясы әр түрлі тұрғыдан (морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, лексика-грамматикалық т.б.) зерттелінді.

Мәселен, А. Байтұрсынұлы етістің он түрін атап көрсетті, Н. Сауранбаев пен Ғ. Бегалиев етісті семантикалық категория ретінде қарастырып, сегіз түрін, С. Аманжолов үш түрін, А. Ысқақов бес түрін көрсетті. Қазіргі тілімізде қалыптасқан өздік, өзгелік, ортақ, ырықсыз түрлерін Ы. Маманов айтқан болатын. Етіс категориясы жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдары мен қазақ тілінің академиялық грамматикасында, соңғы шыққан «Қазақ грамматикасында» да (Астана – 2002) арнайы сөз болады. Осы тақырып бойынша А. Қалыбайқызының ғылыми зерттеу жұмысын, М. Қашқаридың сөздігін пайдалана отырып жазған келелі ойларын атап өтуге болады. Соңғы уақыттарда осы тақырыпқа арнайы зерттеу жүргізген М.Ә. Жүнісованың «Ескі түркі тіліндегі етіс категориясы» (М. Қашқаридың «Диуани-л луғатит түрік» деген еңбегі бойынша, XI ғ.) кандидаттық диссертациясы да біраз мәселелердің бетін ашып береді. Б.М. Сүйерқұл «Ат-тухфа...» ескерткіші (XIVғ.) тіліндегі етістік категориялары» атты кандидаттық диссертациясының III тарауын етіс категориясына арнады. Етіс категориясын тарихи тұрғыдан зерттеп, құнды пікірлер айтқан М. Томанов пен М. Оразовтың еңбектеріне арнайы тоқталуға болады. М. Оразов «Етістік» атты еңбегінің бір бөлімін «Етіс қосымшаларына» арнаған. Ол бұл тақырып бойынша алғашқы пікірін ғалымдар тарапынан айтылып жүрген анықтамаларға талдау жасаудан бастайды. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай жүйінін бір ауыз сөзге сыйдыру етіс

категориясының табиғатын ашып көрсетері сөзсіз. Сондықтан да ғалымдар тарапынан айтылып жүрген анықтамалар осындай талапқа жауап бере ала ма? Түркі тілдерінде болсын, орыс тілінде болсын етіске анықтама бергенде, етіс іс-әрекеттің объекті мен субъектіге әр түрлі қатынасын көрсететін немесе іс-қимылдың бастауышқа, іс-қимыл мен оның субъектісінің бастауыш пен толықтауышқа қатынасын, тіпті керісінше субъекті мен объектінің іс-қимылға қатынасын білдіретін категория деп түсіндіріледі. М. Оразов осындай анықтамалардың біразына талдау жасай келе, өз тұжырымын ұсынады. Етіс қосымшаларының білдіретін мағыналарына қарайтын болсақ, біріншіден, барлық кезде де етіс қосымшалары объекті мен амал-әрекеттің арасындағы қатынастарды білдіре бермейді; екіншіден, етіс қосымшалары кез-келген етістіктерге қосыла бермейді. Тіпті бір етіс қосымшасы барлық етістік түбіріне қосыла бермейтіндігі қазір анықталынған. Үшіншіден, етіс қосымшасының түбір етістікке қосылуы салт және сабақтылықпен байланысты емес [5, 12-13 б.]. М. Оразовтың пікірі қазақ тілші ғалымдарының етіс қосымшаларының салт, сабақты етістіктерге тікелей немесе қосалқы байланысы бар деген пікірлеріне қарата айтылған. М. Оразовтың пікіріне қосыла отырып, етістің салт, сабақты етістікпен байланысы барлығын жоққа шығаруға болмайды, ал мұндағы әңгіме - етіс қосымшалары арқылы салт, сабақты етістіктердің бірінен екіншісіне ауысып жататындығында болу керек. Салт, сабақты етістіктер мен етіс категорияларының семантикалық жағынан ұқсастықтары болғанмен, тұлғалық жағынан тікелей қатынасы жоқ. Себебі салт, сабақтылық мәнді етістіктер тікелей түбір қалпында тұрып, контекске байланысты беретін болса, ал етістің арнайы қосымшалары бар. Сондықтан етістіктің салт, сабақтылық мәні морфологиялық категория емес, семантикалық категория болып саналады. Ал етістің сөзжасамдық сипатын өз алдына салт, сабақтылыққа қатысты қарастырған дұрыс. Етіс қосымшалары тарихи тұрғыдан қазіргі түрлеріне қарағанда әлдеқайда көп болған және олардың сөзжасамдық қызметін де жоққа шығаруға болмайды. Қазіргі тілімізде қолданыста бар туынды түбір етістіктер мен етістіктерден жасалынған есім сөздердің құрамынан да етіс көрсеткіштерін аңғаруға болады. Себебі түркологияда етіс қосымшалары сөз жасаушы жұрнақтар мен сөз түрлендіруші жұрнақтарға қаншалықты қатысты деген сұраққа жауап беруге әлі күнге дейін ғалымдарымыз талпынып келеді. Біз етіс көрсеткіштерін сөз тудырушы жұрнақтардың қатарына қоспағанмен, тарихи тұрғыдан етіс қосымшаларының қазір түбір деп ұғынылатын сөздердің құрамында сақталып қалғандығын мойындаймыз. Мысалы, түй, түйін (зат есім, етістік), түйіншек сөздерінің мағыналарынан жаңа сөз жасалынбады дей алмаймыз. Түй, түйін (өздік етіс) дегенде ешқандай жаңа мағына туған жоқ, бір ғана іс-қимылды білдіріп тұр. Ал түйін сөзі бір нәрсенің шиеленіп байланған жері немесе қорытынды, байлам, шешім, сондай-ақ өсімдіктің

алғашқы байланған жеміс түйнегі сияқты мағыналарды білдіреді. Түй етістігінен жасалынған түйін зат есімі жаңа лексикалық мағына тудырып тұр. Түйін сөзінің лексикалық мағынасы жағынан жіктелуі көне дәуірлерден бастады. М. Қашқари сөздігінде мынадай сөйлем кездеседі: Ол тугун тугунді «ол түйін түйді». Осы сөйлемдегі «тугун» зат есім мәнінде жұмсалып тұр. Ал осы сөзбен төркіндес «түй» сөзі Орхон-Енисей ескерткіштерінің тілінде кездеседі. Көне түркі сөздігінде (ДТС) оның «замечать, чувствовать, догадываться» сияқты мағынасын берсе, Ғ. Айдаров «түй, түсін» деп береді. Әуелден-ақ бұл сөздің екі варианты (егер одан көп болмаса) болған және етіс қосымшасын қабылдап, өздік етіс мәнін де, сондай-ақ сөз жасаушы қызметін де атқарған. Орта ғасырларда қолданылған өздік етіс формасының бәрі бірдей қазіргі кезде өздік етіс мәнін бермейді. Бір сөздерде -н қосымшасы әрі өздік, әрі ырықсыз етіс мағынасын береді. Иығаш бутанды. Ағаш бұталды. М. Қашқаридың түсіндіруі бойынша адам ағаш бұтап жатқандай көрінгенде де осы сөз қолданылады. Сондай-ақ өздік етістен кейін бұйрық рай тұлғасының жалғанып келуі де қазірде әдеби тілдік норма болып есептелінбейді. Ыш кедіңе бақынғыл. Істің соңына баққын [6, 198 б.]. Бұл айтылғандармен ойымыз аяқталған жоқ. етістің табиғатын ашып беру - болашақтың ісі. Аталмыш ғылыми пікірлерді меңгере келе, ғалым А.С. Аманжоловтың етіс жайлы ғылыми көзқарасына тоқтауды жөн көрдік. Бастысы – ғалым етісті көне категория екендігін нақтылай отырып, қазіргі тіл білімі грамматикасында қалыптасқан етістің төрт түрін (ырықсыз, ортақ, өзгелік, өздік) Орхон-Енисей көне жазбаларында болғандығын дәлелдей келе, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Осыған орай, біз етісті етістікке тән категория екендігін баса айта отырып, оны етістіктің негізгі категориясы есебінде қарастыруымыз қажет. Тілші ғалымдардың етіс жайлы пікірлерімен таныса отырып, бұл тақырыптың толық ашылмаған жақтарымен қатар, қандай да тіл болсын, әр тілде өзіндік ерекшеліктері бар екендігін мойындауға келеді. А.С. Аманжоловтың ғылыми ерекшеліктерінің құнарлығы, ғалым етісті тарихи тұрғыдан қарастыруында жатыр. ғалымның ойынша, етіс ескерткіш тілдерінде мағыналық жағынан қазіргі күйіндегі етіс мағынасымен сәйкес бола тұра, морфологиялық тұрғыдан қарағанда, етіс жұрнақтарының өзгешеліктері мен ерекшеліктерінің болғандығы баршамызға аян. Бұл жерде тілдің тарихи тұрғыдан дамуына байланысты көптеген жұрнақтар түсіп қалып, сақталғандары қазіргі тіл грамматикасында орнығып, көрініс тапты. Осындай өзгерістерді ғалым А.С. Аманжолов өзінің «Көне түркі ескерткіштер тіліндегі етістіктік басқару» атты еңбегінде нақты көрсетуге тырысып, етістің қазіргі кездегі даму жолында екендігін баса айтады. Сайып келгенде, тіл грамматикасында бұл категория тиісті орын алып, өзіндік ерекшеліктерімен белгілене шектеліп тұрғанына қарағанда, етістікке тән етіс категориясы нақты зерттеуді талап етеді деген ойдамыз.

ЭДЕБИЕТТЕР

1. Виноградов В.В. Русский язык. - М.: Наука, 1947. – 606 с.
2. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. - Л.: ЛГУ, 1970. – с. 142-165.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1989. – 766 с.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного – турецкого литературного языка. - М., 1956. – 215 с.
5. Оразов М. Етістік. - Алматы, 2001. - 387 б.
6. Махмуд Қашқари. Девону луғат-ит-турк, II. - Ташкент, 1961. - 191-226 бб.

Резюме

В статье на основе научных трудов видных учёных - тюркологов рассматриваются теоретические проблемы категории залога в казахском языке.

Resume

The article deals with the theoretical problems of voice category in the Kazakh language based on scientific works of famous researchers of Turkic languages.

УДК 801.5.30

**ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ В
НЕМЕЦКИХ ПРЕДЛОЖНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ**

Л.Е. Дальбергена

*Кокшетауский Государственный Университет
им. Ш.Ш. Уалиханова, г. Кокшетау*

К.Т. Рысалды

*Казахский университет международных отношений
и мировых языков им. Аблай хана, г. Алматы*

Целью данной работы является выявление семантических вариантов каузальности в предложных словосочетаниях в современном немецком языке. Каузальность как функционально-семантическая категория характеризуется широкой семантической вариативностью, связанной со сложной и разнородной системой средств формального выражения [1, 3-8]. Словосочетания каузального типа, которые по грамматической природе опорного слова могут